

Warszawa na ilustracjach w książkach dziecięcych i młodzieżowych – rekonesans¹

Abstrakt:

Artykuł dotyczy reprezentacji Warszawy w ilustracji książkowej dla dzieci i młodzieży (z uwzględnieniem wizerunków polskiej stolicy w książkach obrazkowych). Materiał badawczy stanowią przede wszystkim publikacje ze zbiorów Muzeum Książki Dziecięcej (działu specjalnego i czytelni naukowej Biblioteki Publicznej m.st. Warszawy – Biblioteki Głównej Województwa Mazowieckiego) oraz te udostępniane przez Bibliotekę Narodową na portalu <https://polona.pl/>. W pierwszej kolejności omówione zostają obrazy stołecznego miasta na ilustracjach towarzyszących różnym wersjom legend warszawskich oraz utworom, które do owych legend nawiązują. W następnej części artykułu autor rozpatruje książkowe ilustracje nieodwołujące się do legend, poszukując szczególnie chętnie przedstawianych przez artystów i artystki tzw. miejsc mocnych w przestrzeni Warszawy. Wreszcie, w zakończeniu, poruszona zostaje kwestia map polskiej stolicy pojawiających się m.in. w książkach obrazkowych. Autor dochodzi do wniosku, że ilustracje i inne grafiki książkowe dla dzieci i młodzieży prezentujące Warszawę można postrzegać jako swoiste wizualne archiwum pamięci o rzeczywistej i legendarnej przeszłości miasta.

Słowa kluczowe:

ilustracja książkowa dla dzieci i młodzieży, książka obrazkowa, literatura dziecięca i młodzieżowa, mapa, miasto, Warszawa

* Maciej Skowera – dr, pracuje w Instytucie Literatury Polskiej Wydziału Polonistyki na Uniwersytecie Warszawskim oraz w Muzeum Książki Dziecięcej (dziale specjalnym i czytelni naukowej Biblioteki Publicznej m.st. Warszawy – Biblioteki Głównej Województwa Mazowieckiego). Jego zainteresowania naukowe obejmują historię i teorię fantastyki dziecięcej i młodzieżowej, przekształcenia klasyki dla młodych czytelników i czytelniczek oraz kulturę popularną. Kontakt: mgskowera@uw.edu.pl lub maciej.skowera@koszykowa.pl.

¹ Artykuł powstał na podstawie referatu wygłoszonego podczas XXIX Sesji Varsavianistycznej *Warszawa w kulturze dla dzieci i młodzieży*, sfinansowanego ze środków Biblioteki Publicznej m.st. Warszawy – Biblioteki Głównej Województwa Mazowieckiego.

Warsaw in Children's and Young Adult Book Illustrations – an Overview

Abstract:

The article discusses representations of Warsaw in children's and young adult book illustrations (including graphics appearing in picturebooks). The research material consists of the works from the collection of the Museum of Children's Books (a special department of the Warsaw Public Library – Central Library of Mazovia Province) and those made available by the National Library of Poland on the <https://polona.pl/> website. Firstly, the author discusses the images of the Polish capital city on the illustrations accompanying various versions of Warsaw legends and works which refer to these narratives. In the next part of the article, he examines book illustrations that do not refer to legends, looking for the so-called strong places in the space of Warsaw that are particularly popular among artists. Finally, in the conclusion, the issue of maps of the Polish capital appearing, among others, in picturebooks is discussed. The author concludes that children's and young adult book illustrations presenting Warsaw can be seen as a kind of visual archive – a reservoir of memory about the real and legendary past of the city.

Key words:

children's and young adult book illustration, picturebook, children's and young adult literature, map, city, Warsaw

Wprowadzenie. Od poetyki miejsca i przestrzeni po reprezentacje miasta w literaturze dziecięcej i młodzieżowej

Miejsce i przestrzeń² to od wieków przedmiot rozmaitych graficznych przedstawień, wśród których prym wiodą mapy, globusy, plany, atlasy itd. „Historia sztuki – pisze Anita Wincencjusz-Patyna (2016) – już dawno zwróciła uwagę na [ich] wartości estetyczne i elementy graficzne [...], czyniąc je jednym ze swych pól badawczych. Interesujące są zarówno różne rodzaje kartografii, jak i elementy map w postaci ornamentów oraz ilustracji tworzących fascynującą ikonografię”, rozpiętą – dodaje badaczka – między

² Rozróżnienie między kategoriami miejsca i przestrzeni przyjmuję za Bohdanem Jałowieckim (2011), który pisze: „Miejsce jest zawsze fragmentem przestrzeni wyróżnionym, z uwagi na jakieś szczególne cechy, przez postrzegający podmiot. Wyróżnikiem miejsca mogą być obiekty historyczne lub współczesne, unikatowe budowle, pomniki, rzeźby plenerowe, jak również cechy nadane jakiemuś [...] fragmentowi przestrzeni przez jej użytkowników [...]” (s. 12; zob. także cytowane przez badacza opracowanie autorstwa Lucile Grésillon, 2010, s. 21).

„**mimetycznymi** wizerunkami, dokumentującymi stan wiedzy danego czasu, a zupełnie **fantastycznymi** przedstawieniami egzotycznych rejonów świata, nie w pełni jeszcze poznanego w określonej epoce [wyróżnienia własne]” (s. 123). Podobne refleksje można snuć na temat beletrystycznych wizerunków kontynentów, państw, krain, miast (od reprezentacji realistycznych, których celem jest jak najwierniejsze oddanie detali prawdziwych miejsc lub przestrzeni, po kreacje fantastycznych światów – Maj, 2015, 2019), również tych pojawiających się w literaturze dziecięcej i młodzieżowej (Doughty, Thompson, 2011; Goga, Kümmerling-Meibauer, 2017; Hudson, 2019; Kostecka, Skowera, 2016; Sachiko Cecire, Field, Mudan Finn, Roy, 2015).

W fantastyce dla młodej publiczności czytelniczej, jak dowodzi Dorota Michułka (2016), „pojawiają się opisy przestrzeni, które można by wpisać w zjawisko »geografii fantastycznej« [...] oznaczającej terytoria będące obrazami np. arkadii, utopii, iluzji lub po prostu »krain fantazji«, które »funkcjonują« bez geograficznych i metafizycznych granic [...]. Wymyślone światy [...] tworzą **poetykę miejsca i przestrzeni** [wyróżnienie własne]”, a w jej kreowaniu niezwykle istotną rolę grają ilustracje, np. te w formie map, na których „precyzyjnie oznaczona zostaje lokalizacja fantastycznych krain oraz konkretne miejsca, do których dociera bohater w czasie swej podróży” (s. 42)³. Te spostrzeżenia z powodzeniem można odnieść do utworów, w których naczelną lub choćby istotną przestrzenią staje się miasto fantastyczne, by wspomnieć powieść *Rumo i skarby w ciemnościach* Waltera Moersa (2003/2008), gdzie – oprócz mapy ukazującej część niezwykłego kontynentu Camonia (tylna wyklejka) – pojawia się plan Wolpertingu, czyli miejsca akcji znacznej części powieści (przednia wyklejka). Violetta Wróblewska (2016) pisze z kolei, że przestrzeń wzorowana na tej rzeczywistej (i wyróżnione w jej ramach miejsce), a zwłaszcza „przestrzeń realnie istniejącego miasta”:

W literaturze dla dzieci [...] pełni [zazwyczaj] funkcję tła zdarzeń, dookreśla pod względem charakterologicznym bohaterów, niekiedy wpływa na przebieg działań protagonisty. [...] miasto [...] odgrywa przede wszystkim rolę usługową wobec innych części ukazanej rzeczywistości, rzadko kiedy staje się składnikiem

³ Podobne jest zdanie Stefana Ekmana (2013), który wykazuje, iż „różnica między mapą reprezentującą [rzeczywiste] otoczenie i mapą miejsca zmyślonego jest niezmiernie istotna. [Prawdziwa] mapa re-reprezentuje to, co już istnieje; mapa fikcyjna jest zaś często pierwotna – stworzyć mapę to [...] stworzyć świat owej mapy” (s. 20). Tłumaczenie autora artykułu – Macieja Skowery. W książce dziecięcej i młodzieżowej, co warto podkreślić, ilustracje w bodaj większym stopniu niż w publikacjach dla dorosłych stanowiły i wciąż stanowią ważny element komunikowania znaczeń hipotetycznemu audytorium.

literackim w pełni samodzielnym bądź równoważnym protagonistom [...]. Funkcję zastępczą wobec charakterystyki przestrzeni pełni zwykle książkowa ilustracja, dzięki której mały odbiorca wizualizuje sobie świat przedstawiony (s. 79)⁴.

Niniejszy artykuł podejmuje problem **reprezentacji** realnie istniejącego **miasta**, Warszawy (czasem ukazywanej mimetycznie, a czasem – nie), w ilustracji książkowej dla dzieci i młodzieży (z uwzględnieniem przedstawień polskiej stolicy w książkach obrazkowych⁵). Ten temat wydaje się o tyle interesujący w obliczu wzmożonego zainteresowania dawną i współczesną polską grafiką książkową⁶ oraz picturebookiem jako gatunkiem (np. Boguszevska, 2013; Cackowska, Wincencjusz-Patyna, 2017; Gawryluk, 2019; Leszczyńska-Pieniak, 2019; Wincencjusz-Patyna 2008, 2019, 2020a; monograficzny numer czasopisma *Sztuka Edycji*, zatytułowany *Edytorstwo literatury dla dzieci*

⁴ Niejako pomiędzy tekstami realistycznymi a fantastyką immersyjną (Mendlesohn, 2008, s. xxi) sytuuje się literatura prezentująca w sposób niemimetyczny miejsca lub przestrzenie rzeczywiste. W beletrystyce dziecięcej i młodzieżowej są to nader często – znów – miasta, np. Kraków *à l'envers* we *Władcy Lewawu* Doroty Terakowskiej (1989; zob. także Czernow, 2009; Wądolny-Tatar, 2009), niezwykła wersja brytyjskiej stolicy w *LonNiedynie* Chiny Miéville'a (2007/2009; zob. także Mik, 2016, s. 114–115; Skowera, 2019), kontrafaktyczny Oksford w *Zorzy polarnej* Philipa Pullmana (1995/2019; zob. także Maj, 2015, s. 22) i wiele innych książkowych metropolii. Na temat miasta w fantastyce i fantastyki miejskiej piszą m.in. Ekman (2016/2018), Sarai Mannolini-Winwood (2018) i Leigh M. McLennon (2014/2018); temu zagadnieniu poświęcona jest też rozmowa Ekmana, Audrey Taylor, Sylwii Borowskiej-Szerszun, Krzysztofa M. Maja i Barbary Szymczak-Maciejczyk (2018).

⁵ „[...] książka obrazkowa (*picturebook*) jest tekstem, ilustracjami i całościowym projektem; może być wykonana ręcznie lub stanowić komercyjny produkt; jest społecznym, kulturowym i historycznym dokumentem, a przede wszystkim jest doświadczeniem dla dziecka. Jako forma sztuki zasadza się na współzależności obrazów i słów pokazywanych symultanicznie na rozkładówkach w akcie przewracania strony” (Bader, 1976, s. 1; za: Cackowska, 2017, s. 152). Zgodnie z tradycyjną wykładnią ilustracja to „utwór rysunkowy, malarski, graficzny, a nawet fotograficzny, umieszczony w rękopisie, lub jakimkolwiek druku”, pozostający w ścisłym splocie z tekstem (a nawet wobec niego podrzędny) i pełniący w stosunku do przekazu słownego funkcję objaśniającą, uzupełniającą, interpretującą, dopowiadającą lub impresyjną (Wiernicka, 1986, s. 37; z takim punktem widzenia polemizuje Wincencjusz-Patyna, 2013). W świetle tej definicji, w przypadku wielu książek obrazkowych, powinno się raczej pisać o grafice (lub fotografice), rysunku, obrazie/obrazku, a nie o ilustracji, jednak w znacznej części opracowań (także teoretycznych) na temat picturebooków stosowany jest ostatni z tych terminów.

⁶ Wincencjusz-Patyna (2008) przypomina, że „pojęcie grafiki książkowej jest bardzo szerokie. Obejmuje ono, obok samych ilustracji, także projektowanie okładek, obwolut, typografię książki, zdobnictwo i ekslibrisy” (s. 12).

i młodziży, 2020), że nie został dotychczas w pełni zgłębiony w opracowaniach naukowych i popularnonaukowych poświęconych publikacjom dla dziecięcej oraz młodzieżowej publiczności⁷. Materiał badawczy stanowią przede wszystkim zbiory Muzeum Książki Dziecięcej (działu specjalnego i czytelnicy naukowej Biblioteki Publicznej m.st. Warszawy – Biblioteki Głównej Województwa Mazowieckiego) oraz te udostępniane przez Bibliotekę Narodową na portalu <https://polona.pl/> (pobrane 20 grudnia 2020), od XIX wieku po współczesność. Piszę o tym, jak Warszawa była i wciąż jest ukazywana na ilustracjach starszych oraz nowszych, prezentujących miasto realistycznie i zmieniających je w twór o charakterze na poły realnym, a na poły – niezwykłym, co nie dziwi w świetle podań o legendarnej przeszłości grodu oraz w kontekście jego licznych reprezentacji fantastycznych (Dunin-Wąsowicz, 2010). **Mniej uwagi poświęcam technikom, więcej – treści przedstawię**, zastanawiając się m.in. nad tym, jakie tzw. miejsca mocne⁸ w przestrzeni Warszawy wybierali ilustratorzy i ilustratorki oraz jakie obrazy stolicy wyłaniają się z ich prac.

Warszawę ukazywała wielka liczba artystek i artystów reprezentujących rozmaite etapy w rozwoju polskiej ilustracji książkowej: ci tworzący w XIX i w pierwszej połowie XX wieku, przedstawiciele oraz przedstawicielki Polskiej Szkoły Ilustracji, wreszcie – nowego pokolenia, związanego m.in. z renesansem rodzimej książki obrazkowej. Dlatego też, co nieuniknione, dokonany przeze mnie dobór przykładów jest **subiektywny**, a niniejszy tekst nie pretenduje do miana ujęcia pełnego, a raczej **rekonesansu**, który może stanowić impuls do dalszych badań w tym zakresie.

Miasto z legend

Przegląd ilustracji książkowych prezentujących stolicę Polski wypada rozpocząć od tych towarzyszącym legendom⁹, które (w formie zapisanej) co najmniej od XIX wieku towarzyszą młodym mieszkańcom i mieszkankom Warszawy oraz – szerzej – Polski. Te historie, co warto podkreślić, często rozgrywały się w konkretnych miejscach. Jak pisze Wróblewska (2016–2018):

⁷ Jednym z wyjątków jest krótki, humorystyczny tekst Tomasza Brody (2020).

⁸ Czyli, w tym przypadku, „punkty najistotniejsze zarówno dla danego miasta, jak i dla prezentowanej akcji [czy, szerzej, treści]” (Wróblewska, 2016, s. 80; zob. także Czachowski, 2007).

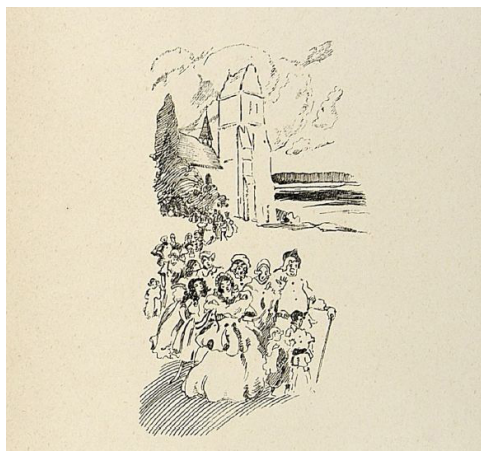
⁹ Narracje potocznie zwane legendami warszawskimi to w zasadzie podania lokalne (Wójcicka, 2016–2018).

Podania lokalne dotyczące Warszawy, jej genezy, zabytków i osobliwości, mające dowodzić starożytności grodu, zaczęto na znaczną skalę opracowywać i publikować w XIX w., chociaż były znane dużo wcześniej. Miała temu sprzyjać dokonana w mieście w XVI w. lokalizacja stolicy kraju [...]. Zapewne od tego momentu zaczął kształtować się miejscowy kanon podaniowy, który tworzą m.in. opowieści o powstaniu grodu i jego nazwy wywodzonej od mian mitycznych protoplastów – Warsa i Sawy, o żyjącej w odmętach Wisły syrence (od XIV w. znajduje się w miejskim herbie, posiada również swój pomnik [...]), o bazyliisku zamieszkującym piwnice jednej z kamienic na starówce (T 6510 „Bazyliszek”; historia odnotowana w XVII w. [...]) i złotej kacze pływającej po jeziorze w zamkowych podziemiach (T 464 „Czarna królowna”). Wraz ze wzrostem roli miasta jako centrum politycznego zaczęto tworzyć i powielać narracje dotyczące przestrzeni władzy, m.in. o królewskich i magnackich siedzibach, kościołach i pomnikach [...], dostrzegając w tym sposób na propagowanie treści narodowych.

Legendy opracowywali liczni twórcy oraz twórczynie (Wróblewska, 2016–2018, wymienia chronologicznie Kazimierza Władysława Wójcickiego, Seweryna Zenona Sierpińskiego, Artura Oppmana, Walerego Przyborowskiego, Ewę Szelburg-Zarembinę, Wandę Chotomską, Pawła Dunina-Wąsowicza, Elżbietę Cherezińską; zob. także Niewieczera, 2019). Najślawniejsze *Legendy warszawskie* Oppmana publikowano często, stąd też ilustrowane były one przez wielu artystów i artystek. W wydanej nakładem Księgarni św. Wojciecha pierwszej edycji (Oppman [Or-Ot], 1925), z winiętą okładkową oraz prostymi, czarno-białymi szkicami autorstwa Wacława Oppmana¹⁰, dostrzeżemy raczej niewiele wizerunków konkretnych przestrzeni i miejsc: pojawiają się tytułowy kościół Nawiedzenia Najświętszej Marii Panny przy ul. Przyrynek 2 z jednego z podań (rysunek 1) czy też widok z kuźni na Stare Miasto (rysunek 2).

W późniejszych wydaniach *Legend warszawskich* dominują prace artystyczne, które ukazują legendarne postaci i wydarzenia w trudnym do zlokalizowania otoczeniu. Uwidacznia się to np. w odniesieniu do legendy o Bazyliisku. Kiedy w oderwaniu od tekstu patrzymy na pracę Elżbiety Murawskiej do edycji Krajowej Agencji Wydawniczej (Oppman [Or-Ot], 1925/1982; rysunek 3), możemy tylko domyślać się, że potwór znajduje się w piwnicy przy

¹⁰ Były one raczej niepozorne w kontekście pojawiających się w międzywojniu, a nawet wcześniej, „luksusowych” książek dla dzieci, opatrzonych kolorowymi ilustracjami; piszą o tym np. Elżbieta Zarych (2020, s. 53–54), omawiając m.in. jeszcze przedwojenne publikacje wydawnictwa Jakuba Mortkowicza, oraz Katarzyna Iwanicka (2002, s. 158) w słownikowym haśle poświęconym ilustracjom w książkach dziecięcych.

RYSUNKI 1-2. Waclaw Oppman, ilustracje do *Legend warszawskich* (1925).

RYSUNEK 3. Elzbieta Murawska, ilustracja do *Bazyliuszka z Legend warszawskich* (1982).

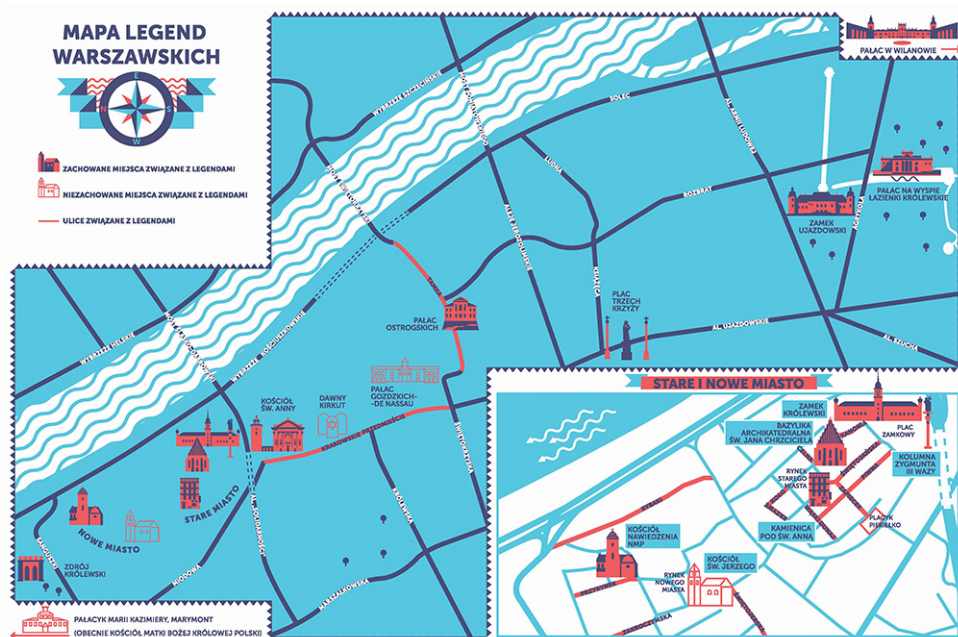
Krzywym Kole. Oto monstrum, ukazane zgodnie z popularnymi wyobrażeniami jako hybryda koguta i węża (Mianecki, 2016–2018), zajmuje większą część ilustracji, w tle widać dwoje dzieci, Maćka i Halusię, ale przestrzeń wokół jest

niedookreślona; postaci spowija ciemność, więc można podejrzewać, że (zgodnie z wykładnią utworu) znajdują się w piwnicy – i na tym koniec. Bazyliszek – trochę straszny, a trochę komiczny – jest dla malarki o wiele bardziej istotny niż podziemne legowisko, a zatem, idąc dalej, postać jest poniekąd ważniejsza niż miejsce oraz przestrzeń.

Takie rozwiązanie graficzne powtarza się w wielu innych (wcześniejszych i późniejszych) obrazach towarzyszących *Legendom warszawskim*, np. w edycjach wydawnictwa E. Kuthana z ilustracją okładkową Wacława Kalickiego i wewnętrznymi M. Mackiewiczówny (Oppman [Or-Ot], 1925/1945) oraz Siedmiorogu z ilustracjami Jarosława Żukowskiego (Oppman, 1925/1994). Do wyjątków należą zaś wydania Zielonej Sowy z ilustracjami Aleksandry Kucharskiej-Cybuch (Oppman, 1925/2004, 1925/2008), gdzie np. na okładce przedstawiono panoramę Starego Miasta (we wcześniejszej wersji tej publikacji na pierwszym planie jest Złota Kaczka, w późniejszej zaś – Syrenka). Interesująca jest też edycja wydawnictwa Kama (Oppman, 1925/1994), którą zdobią obrazy konkretnych budynków (np. kościoła św. Kazimierza na Nowym Mieście i zamku Ostrojskich przy Tamce) wykonane przez takich artystów jak Canaletto czy Zbigniew Vogel – dzięki temu, jak się zdaje, opowieści Oppmana zyskują ściśle przestrzenne zamocowanie i ulegają swoistemu urealnieniu.

Postaci z legend ukazywane są też na ilustracjach towarzyszących utworom innych pisarzy i pisarek. Prym wśród tych istot wiedzie symbol stolicy, Syrenka, znajdująca się zazwyczaj w wodzie (najpewniej – wiślanej, choć w warstwie wizualnej książek próżno szukać elementów ułatwiających lokalizację). Tak jest m.in. w *Raz na sto lat* Hanny Zdzitowieckiej (1965) z nastrojowymi, kolorowymi ilustracjami autorstwa Jerzego Srokowskiego, który zresztą chętnie sięgał po inspiracje baśniowe lub legendowe (Wincencjusz-Patyna, 2008, s. 341), a współcześnie najczęściej kojarzony jest właśnie z „barwnymi kreacjami malarskimi w temperze lub technice mieszanej” (s. 345). W tym utworze postaci z różnych tradycyjnych opowieści spotykają się na sabacie na Łysej Górze, a fragmentowi o pojawiającej się tam Syrence towarzyszy panoramiczne ujęcie stołecznej Starówki z dobrze znanymi elementami, np. Zamkiem Królewskim i kolumną Zygmunta III Wazy. Z kolei w *Opowieści o Warszawie i Sawie* Honoraty i Doroty Chrościelewskich (1987) na pracach Janusza Szewczyka, współgrających z wierszowanym tekstem o Sawie oraz jej syrenich „siostrzyczach” (s. 23), możemy dostrzec Warszawę z wyraźnie zaznaczonymi Wisłą i Starym Miastem.

Odwołania do miejskich podań pojawiają się także w utworach XXI-wiecznych. W interesujący sposób podchodzi do warszawskich opowieści np. Marcin Szczygielski (2016), który w *Kłątwie dziewiątych urodzin* uwspółcześnia legendy i umieszcza znane z nich postaci w dzisiejszym kontekście (Niewieczerał, 2019,

RYСУNEK 5. Wojciech Pawliński, *Mapa legend warszawskich*.

się miały niezwykle wydarzenia (rysunek 5). Na mapie oznaczono zachowane do dziś i niezachowane miejsca związane z legendami; czytelnicy i czytelniczki od razu więc widzą, że większość tych opowieści rozgrywa się na Starym i Nowym Mieście oraz na podzamczu (plan owych obszarów jest powiększony w stosunku do reszty mapy), a także w rejonie Traktu Królewskiego¹². W ten sposób, dzięki przypisywanej kartografii funkcji łączenia prawdy i wyobrażeń, Warszawa staje się miastem trochę realnym, a trochę – magicznym. Współgra to z całościową koncepcją tomu. Jak pisze Zdanowska (2016):

Legendom nadaliśmy [twórcy publikacji] układ topograficzny, ze względu na historyczne znaczenie miejsc, których dotyczą. Najwięcej przekazów towarzyszy Rynekowi staromiejskiemu, jako „sercu miasta”, dawnemu kościołowi parafialnemu (Farze świętojańskiej), pałacom, Zamkowi Królewskiemu i Wiśle [...]. Ścisłe powiązanie legend z topografią ukazuje ich wpływ na historyczną tożsamość miasta i jego mieszkańców. W ten sposób zostaje zarysowana legendarna przestrzeń Warszawy, w której funkcjonują poszczególne postacie i wątki (s. 14–15).

¹² Do książki dołączono także osobną *Mapę legend warszawskich. Stare i Nowe Miasto*; została ona wydana również oddzielnie (Mycielska, Odnous, Zdanowska, Pawliński, 2016) i może funkcjonować niezależnie od antologii.

RYSUNEK 6. Wojciech Pawliński, ilustracja do antologii *Legenda warszawska*.

Widać to także na ilustracjach Pawlińskiego – nowoczesnych, „infografikowych”, wykorzystujących jedynie cztery barwy: biel, czerwień, granat i miętową zieleń (bardziej szczegółowo warstwę graficzną tomu omawia Łukasz Bukowiecki, 2021, s. 12–13, do którego rozważań nawiązuję)¹³. Choć najczęściej prezentują

¹³ Pod względem graficznym całą antologię scala też „motyw wiślanych fal, zapowiedziany już na wyklejce” – zauważa to Jacek Friedrich ([2016]), członek jury graficznego w konkursie

RYSunEK 7. Wojciech Pawliński, ilustracja do antologii *Legendy warszawskie*.

one bohaterów i bohaterki legend, to na wielu znajdują się również konkretne miejsca oraz elementy przestrzenne, także te najbardziej znane, jak – szczególnie często prezentowana w antologii – kolumna Zygmunta III Wazy (rysunek 6). Co ciekawe, na ilustracji przedstawiającej panoramę miasta widzianą z prawego brzegu Wisły, niejedyny raz w tym zbiorze, obok Starówki (i ukrytego pod ziemią Bazyliuszka) dojrzymy Pałac Kultury i Nauki, a więc budynek XX-wieczny (rysunek 7). W ten sposób, podobnie zresztą jak np. Wosik, Pawliński łączy historię i współczesność, podkreślając, że legendy niekoniecznie musimy wiązać wyłącznie z zamierzchłymi czasami (Bukowiecki, 2016; Niewieczyżał, 2019).

Trzeba zaznaczyć, że przedstawienie miasta na ilustracjach towarzyszących rozmaitym wersjom legend i ich przeróbkom jest kwestią istotną pod względem edukacyjnym oraz tożsamościotwórczym. Legendy są bowiem

Polskiej Sekcji IBBY Książka Roku 2016, które przyznało Pawlińskiemu wyróżnienie za ilustracje do *Legend warszawskich* i projekt graficzny tomu; Friedrich w nocy na temat publikacji pisze o pracach Pawlińskiego: „Dobre, czytelne, choć syntetyczne ilustracje; dbałość o to, by każda rozkładówka stanowiła przekonującą całość, a równocześnie nie zakłócała płynnego rytmu obrazowej narracji”.

„jednym z budulców” nadwiślańskiego grodu i „wpływają na tożsamość miasta i jego mieszkańców” (Niewieczerał, 2019, s. 37). Znajduje to odzwierciedlenie we współczesnej przestrzeni Warszawy i stołecznej turystyce (w kontekście warszawskiej Syrenki pisze o tym Włodzimierz Karol Pessel, 2015) oraz w edukacji muzealnej, co widać zwłaszcza na przykładzie działań podejmowanych przez Muzeum Warszawy i Muzeum Narodowe w Warszawie (np. wirtualne i tradycyjne lekcje muzealne).

Stare i nowe miejsca mocne

Legendy tworzą pierwszy z zespołów warszawskich miejsc mocnych, skupiający się wokół przestrzeni Starego i Nowego Miasta oraz Traktu Królewskiego, co odbija się na towarzyszących im ilustracjach. Inne tego rodzaju miejsca są natomiast wprowadzane do utworów i ilustracji już nie tylko opierających się na lokalnych podaniach. Najstarszą pozycją, którą chciałbym w tym kontekście przywołać, jest tom *Grody polskie. Opis historyczny dla dorastającej młodzieży* Władysława Zawadzkiego (1866). W tej publikacji (składają się na nią opisy Gniezna, Krakowa, Częstochowy, Warszawy, Wilna, Lwowa i Kijowa) pośród sześciu kolorowych rycin znajduje się panoramiczne przedstawienie placu Żelaznej Bramy (rysunek 8). Anonimowa ilustracja poprzedza rozdział

RYСУNEK 8. Żelazna brama w Warszawie
(*Grody polskie. Opis historyczny dla dorastającej młodzieży*).

poświęcony polskiej stolicy, określanej przez Zawadzkiego jako „najrozleglejszy i najpiękniejszy z grodów polskich”, „miasto pałaców”, którego widok „zachwyca każdego, zwłaszcza pierwszy raz tu przybywającego” (s. 145). Rycina ukazuje Warszawę tętniącą życiem, a uwagę zwraca zwłaszcza budynek handlowy Gościnny Dwór projektu Jakuba Gaya, dziś nieistniejący (spłonął w 1939 roku), w momencie publikacji książki stosunkowo zaś nowy, gdyż wzniesiony w roku 1841. Z dzisiejszej perspektywy wybór tego miejsca jako „reprezentanta” stolicy może wydawać się zaskakujący, zwłaszcza że opisowi np. Krakowa towarzyszy ilustracja ze wciąż doskonale znanymi i popularnymi Sukiennicami. Warto jednak pamiętać, że aż do II wojny światowej plac Żelaznej Bramy był bardzo istotnym punktem na mapie Warszawy, a cały obszar dawnej jurydyki Wielopole, wraz z pobliskim Ogrodem Saskim, stanowił jedno ze skupisk miejsc mocnych w topografii miasta.

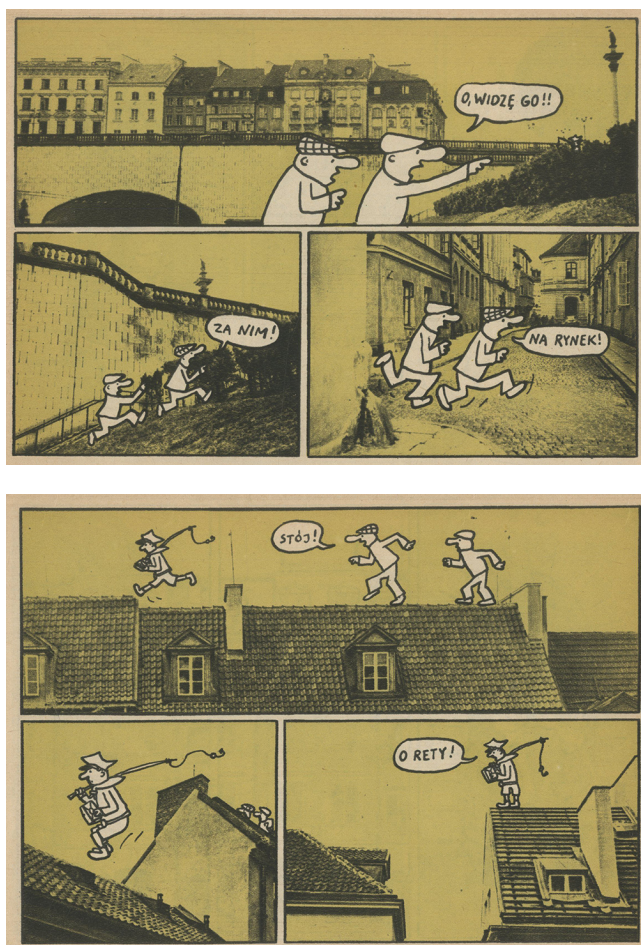
Istotne znaczenie tych terenów, a zwłaszcza wspomnianego parku, potwierdzają ilustracje w licznych książkach dla dzieci i młodzieży. Ogród Saski, co warto podkreślić, jest jednym z najchętniej ukazywanych miejsc w Warszawie, przynajmniej jeśli mowa o zbiorach poddanych kwerendzie. Jako przykłady można wskazać *Dziecko dawnej Warszawy* Jadwigi Kopeć (1958), rozpoczynające się rozdziałem o Ogródzie Saskim oraz ozdobione rysunkami Antoniego Uniechowskiego, specjalisty od „dawnych epok, obyczajów i kostiumu” oraz „atmosfery XIX-wiecznej Warszawy” (Wincencjusz-Patyna, 2008, s. 515), czy też zbiorek poezji Artura Międzyrzeckiego (1965), zatytułowany skądinąd *Na przykład Ogród Saski*, gdzie jednemu z wierszy towarzyszy namalowany przez Wiesława Majchrzaka wizerunek wspomnianego parku. Gdy zaś odwrócimy stronę w tej książce, ujrzymy ilustrację z drugim, nawet częściej przedstawianym warszawskim ogrodem – Łazienkami. Ukazywali je liczni artyści i artystki na każdym niemal etapie rozwoju rodzimej książki ilustrowanej oraz obrazkowej dla dzieci i młodzieży, od Bronisława Bartela (*Tajemnice łazienek* Zuzanny Rabskiej, 1920), przez Jana Marcina Szancera (*Abecadło warszawskie* Wandy Chotomskiej, 1960), Adama Kiliana (*Pamiętnik Czarnego Noska* Janiny Porazińskiej, 1964), Andrzeja Czeczota (*Klub włóczykiów* Edmunda Niziurskiego, 1970), Witolda Parzydłę i Piotra Zamecznika (inny zbiór pióra Chotomskiej, 1973, również zatytułowany *Abecadło warszawskie*), po Agatę Dudek i Małgorzatę Nowak (*Kto to widział? Przewodnik dla dzieci po Łazienkach Królewskich* Izabeli Koczkodaj, 2011). Warto przy tym nadmienić, że Łazienki najczęściej reprezentuje pałac Na Wodzie, najbardziej bodaj rozpoznawalny budynek w parku.

Ciekawymi przykładami są dwa wspomniane utwory Chotomskiej, oba zatytułowane *Abecadło warszawskie*, a zilustrowane odpowiednio

przez Szancera (wersja z roku 1960) oraz Parzydłę i Zamecznika (publikacja z 1973)¹⁴. Autorka, aby opowiedzieć o stołecznym mieście, stosuje w tych książkach formułę wierszowanego abecadlnika: za każdym razem tworzy swoisty przewodnik po starych i nowszych (już PRL-owskich) warszawskich miejscach mocnych, przy czym w poszczególnych edycjach czasami wybiera inne elementy przestrzeni, a czasami te same; raz pozostawiając tekst bez zmian, a raz – modyfikując go. Książka z 1960 roku ukazuje kolejno: Arsenał, Barbakan, Cedet, Dworzec Warszawa Śródmieście, Elektrownię Powiśle, Filharmonię Narodową, Grubą Kaśkę, Grand Hotel, Pałac Kultury i Nauki, pomnik Jana III Sobieskiego, kolumnę Zygmunta, Las Bielański, Łazienki, MDM, Nowy Świat, lotnisko na Okęciu, Pragę symbolizowaną przez Stadion Dziesięciolecia, maszt radiowy w Raszynie, Stare Miasto, trasę W-Z, Ursus, Wisłę, ogród zoologiczny, Żerań. W 1973 następuje kilka zmian: w miejsce Arsenалу wprowadzone zostają enigmatyczne „Aleje”, Cedet zostaje zastąpiony przez Domy Towarowe Centrum, a śródmiejski dworzec – przez Warszawę Wschodnią (w roku wydania książki w budowie był Dworzec Centralny); zamiast Grand Hotelu jest Huta Warszawa, miejsce kolumny zajmuje pomnik Mikołaja Kopernika, a MDM-u – Muzeum Wojska; nie ma Nowego Świata, a jest – pomnik Nike; Okęcie zostaje zastąpione Operą Narodową, trasa W-Z – budynkiem TVP oraz pomnikiem Syrenki, a zoo – placem Zamkowym. Różnią się także ilustracje Szancera oraz Parzydły i Zamecznika. Te pierwsze, w doskonale znanym stylu artysty (kolorowe, eleganckie, wysmukłe, wręcz filigranowe rysunki piórkem uzupełnione o akwarelę lub gwasz; Wincencjusz-Patyna, 2008, s. 390–393), są malarskie, nieco tradycyjne, wręcz pocztówkowe, a drugie – wyglądają nowocześnie dzięki zastosowaniu czystej kreski, mocnego konturu i różnych, dominujących za każdym razem jednolitych kolorów, co nie dziwi, zważywszy na komiksowe nachylenie twórczości Parzydły oraz architektoniczne wykształcenie i praktykę Zamecznika. Warto dodać, że wydaniu pierwszemu towarzyszyła uproszczona mapa Warszawy autorstwa Szancera, na której zaznaczono wszystkie pojawiające się w książce miejsca i przestrzenie, jakby w celu zachęcenia odbiorców oraz odbiorczyń do zwiedzania miasta.

Podobne miejsca w stolicy ukazują także późniejsi artyści i artystki. W drugiej połowie XX wieku przoduje zrekonstruowana Starówka wraz z placem Zamkowym; można tu przykładowo wskazać prace Stanisława Rozwadowskiego pojawiające się w powieści *Gdzie jest zegar mistrza Kukułki?*

¹⁴ Z ilustracjami Szancera wydano również *Abecadło krakowskie* Chotomskiej (1962).

RYSUNKI 9–10. Bohdan Butenko, ilustracje do *Kwapiszona i tajemniczej szkatułki*.

Krystyny Boglar (1973). Zrujnowane wojną Stare Miasto pokazują zaś np. Józef Wilkoń na przypominającej witraż ilustracji do *Listu do Warszawy* Tadeusza Kubiaka (1973) i Uniechowski na rysunkach towarzyszących tekstowi *Warszawy znanej i nieznaney* Karoliny Beylin (1973). Do ilustracji wdziera się z całą mocą historia (do tego wątku rozważań jeszcze wrócę w niniejszym tekście). W interesujący sposób, łącząc własne rysunki z fotografiami, prezentuje zaś Starówkę Bohdan Butenko (1976) w *Kwapiszonie i tajemniczej szkatułce* (rysunki 9–10). W tym komiksie (podobnie jak w innych częściach serii o *Kwapiszonie*), zachowującym rozpoznawalny na pierwszy rzut oka styl autora (Wincencjusz-Patyna, 2008, s. 174–189), widzimy też wizerunki

dachów warszawskich, motyw skądinąd popularny, wykorzystany również m.in. przez Macieja Hibnera na ilustracjach do trzeciego wydania *Klubu włóczykiów* Niziurskiego (1970/1980) oraz przez Teresę Wilbik – do *Rokisia i krainy dachów* Joanny Papuzińskiej (1984).

Wracając do *Abecadeł warszawskich* Chotomskiej, warto zauważyć, że w tych książkach pojawiają się też elementy nowoczesne, wrastające w tkankę miejską w PRL-u. To np., przypomnijmy, Domy Towarowe Centrum, Dworzec Wschodni, PKiN, który w późnym XX i wczesnym XXI wieku nader często będzie widnieć na ilustracjach, Stadion Dziesięciolecia itd. Propozycja ta – w obu wersjach – jest wyjątkowa, ponieważ obok najpopularniejszych obszarów oraz punktów na mapie (przede wszystkim tych o znaczeniu historycznym) prezentuje też rzadziej ukazywane, zwłaszcza na ilustracjach, miejsca i przestrzenie w Warszawie. Przykładem jest Praga, z mniejszą częstotliwością niż lewobrzeżna część stolicy przedstawiana i tekstowo, i graficznie – poza *Abecadłami warszawskimi* można odnaleźć ją, reprezentowaną najczęściej przez wspomniany już Stadion Dziesięciolecia, np. w *Stawiam na Tolka Banana* Adama Bahdaja (1974) z ilustracjami Juliusza Makowskiego, w zbiorze *Na przykład Ogród Saski* Międzyrzeckiego, a w wieku XXI – na pracach Bartka Kociemby aka Arobala do *Omegi* Szczygielskiego (2009), którą wydano jeszcze przed budową Stadionu Narodowego¹⁵.

Powieść Szczygielskiego jest przy tym o tyle ciekawa pod względem tekstowym, że „ufantastyczna” stolicę jako całość, przekształcając doskonale znane miejsca oraz przestrzenie, te stare i te nowe: tytułowa bohaterka staje się bowiem uczestniczką niezwyklej gry wideo, która rozgrywa się w mieście zmienionym, ale rozpoznawalnym (Kostecka, 2016). Widać to na ilustracjach Arobala, ukazujących poddane metamorfozie miejsca, które wcześniej i później dość rzadko bywały prezentowane w książkach dla dzieci i młodzieży – cmentarz Powązkowski (gdzie zmarli, w tym ofiary Holokaustu, wstają z grobów), plac Konstytucji (tu po prostu „Konstytucja”), centrum handlowe Złote Tarasy („Kaskady Złota”), Zamek Ujazdowski (okazuje się on siedzibą wilkołaków). Wspomniane ilustracje – surrealistyczno-fantastyczne, stworzone z przymrużeniem oka – współgrają z fabułą opowieści, w której Weronika Kostecka słusznie dostrzega „wyjątkową wagę kategorii miejsca i przestrzeni” (s. 337). Szczególnie intrygujący jest wizerunek,

¹⁵ Aspekt wizualny tej publikacji został doceniony przez jury 50. Konkursu Polskiego Towarzystwa Wydawców Książek Najpiękniejsze Książki Roku 2009 – *Omega* dostała wyróżnienie w kategorii książek dla dzieci i młodzieży.

który towarzyszy spotkaniu Omegi z widmami żołnierzy: Arobal przedstawia w tle płonące, ogarnięte walką w powstaniu warszawskim miasto, które zmienia się w gruzowisko.

Zakończenie. Od map po wizualne archiwum

Wraz z ilustracjami Arobala na dobre przechodzimy do współczesności, która na kartach książek ilustrowanych i obrazkowych proponuje szerokie spektrum graficznych reprezentacji Warszawy. Nie sposób, oczywiście, omówić ich wszystkich, więc ograniczę się do jednego typu przedstawień – map, które, jak dowodzi Wincencjusz-Patyna (2020b), w ostatnich latach „stały się wizytówką polskiej ilustracji dziecięcej” (s. 247). Taki stan rzeczy wynika m.in. z popularności *Map Aleksandry i Daniela Mizielińskich* (2012) na gruncie polskim i na całym świecie – w obliczu kariery tej książki trudno się dziwić, że popularnością cieszą się inne picturebooki ukazujące kartograficzne odwzorowania poszczególnych kontynentów, państw czy miast¹⁶. Warszawę możemy dostrzec np. na książkowych mapach Europy i Polski (skądinąd ciekawe, że na stworzonej przez Mizielińskich – niezależnej od ich picturebooka – mapie Polski stolicę symbolizują PKiN, Zamek Królewski z kolumną Zygmunta i budynek Sejmu). Interesującym przykładem jest *Krótką historia Polski* w opracowaniu Zuzanny Szelińskiej (2014) z ilustracjami Diany Karpowicz. Zawarte w tej książce mapy przedstawiają różne stadia rozwoju państwa polskiego, a Warszawę – tak jak inne miasta – reprezentują m.in. rozmaite budynki odpowiadające określonym czasom, np. dawny Prudential w przypadku dwudziestolecia międzywojennego i PKiN na rozkładówce prezentującej odbudowę kraju po drugiej wojnie światowej (rysunki 11–12).

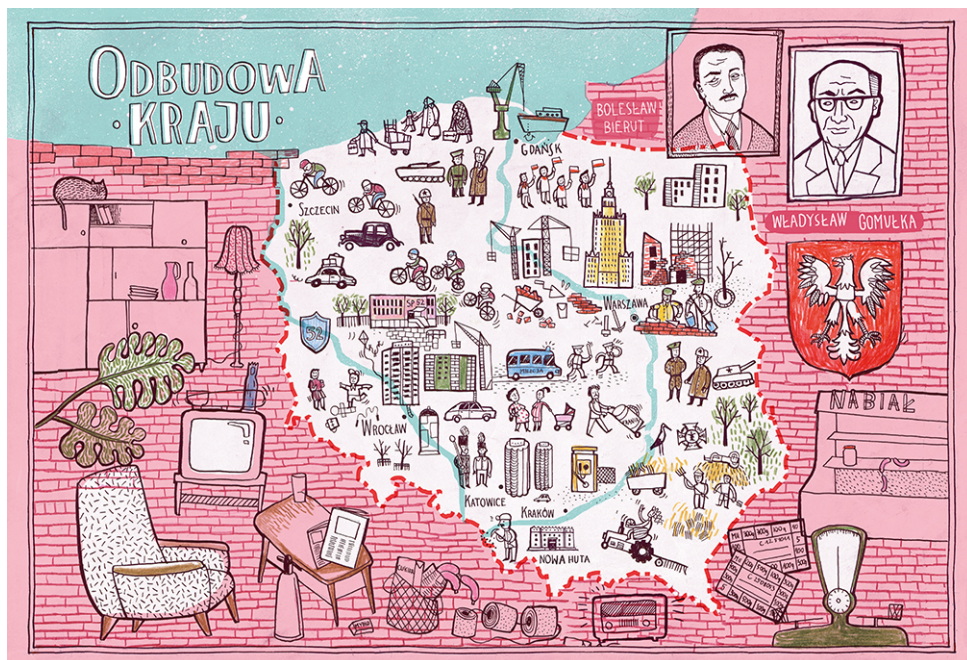
Zmiany w przestrzeni miejskiej wynikające z upływu czasu ukazuje też *Jestem miasto. Warszawa*, książka obrazkowa Marianny Oklejak (2012) skupiająca się już tylko na nadwiślańskim grodzie. Na poszczególnych – bardzo szczegółowych, wręcz wimmelbookowych – rozkładówkach ukazano metamorfozy polskiej stolicy na przestrzeni setek lat (Broda, 2020, s. 416–417)¹⁷, od odległej przeszłości po wieki XX i XXI. Zmianom przyglądają się istoty poruszające w całej publikacji: Syrenka i leśne lichy (być może nawiązujące do postaci Rokisia stworzonej przez Papuzińską, 1972). Na przykład na ilustracji

¹⁶ Do 2020 roku książkę Mizielińskich opublikowano w 36 wersjach językowych w 40 krajach, zdobyła ona mnóstwo nagród i wyróżnień oraz została doceniona przez krytykę książkową oraz przez czytelników i czytelniczki – młodych oraz dorosłych (Wincencjusz-Patyna, 2020b, s. 247).

¹⁷ Podobną publikację stanowi *Jestem miasto. Kraków* (Wabik, XULM [Surma], 2015).

RYSUNEK 11. Diana Karpowicz, XX-lecie międzywojenne (Krótka historia Polski).

RYSUNEK 12. Diana Karpowicz, Odbudowa kraju (Krótka historia Polski).

prezentującej „praczasy”, okres współistnienia wierzeń słowiańskich i chrześcijaństwa (rysunek 13), na zachodzie widać polowanie na wymarłe już tury, na północy – figurę słowiańskiego bóstwa, a po dzisiejszej praskiej stronie Wisły – skrywające się w pniu wierzby lichy; jednocześnie na południu artystka umieszcza kościół, a ludziom, którzy oddają hołd idolowi, grozi palcem wzbudzony mnich. Rozkładówka dotycząca stanu wojennego (rysunek 14) ukazuje zaś np. ludzi stojących w kolejkach i tworzących transparenty z napisem „Solidarność”, krążące po mieście oddziały wojska, agentów Służby Bezpieczeństwa (próbują nawet zaaresztować lichy wierzbowe!), czołgi; istotne znaczenie zyskują m.in. takie miejsca jak nieistniejące już kino Moskwa, gdzie wyświetlany jest *Czas apokalipsy* Francisa Forda Coppoli (1979; film miał polską premierę w 1981 roku, tuż przed wprowadzeniem stanu wojennego, co oczywiście rezonowało symbolicznie z sytuacją w kraju) oraz żoliborski kościół św. Stanisława Kostki, gdzie Msze za Ojczyznę odprawia ksiądz Jerzy Popiełuszko. Syrenka – na pierwszej rozkładówce ukazana jako istota zamieszkująca wody Wisły – jest zaś już tylko figurą, symbolem „zaklętym” w formę pomnika.

W tym kontekście, na zakończenie, warto wspomnieć o jeszcze dwóch mapach i wiążącym się z nimi obszarze oraz temacie literackim i ilustracyjnym. W powieści *Arka czasu, czyli wielka ucieczka Rafała od kiedyś do wtedy przez teraz i wstecz* Szczygielskiego (2013)¹⁸, opowiadającej o losach żydowskiego chłopca mieszkającego w czasie II wojny światowej w getcie, a potem ukrywającego się w warszawskim zoo, pojawiają się dwie stworzone przez Daniela de Latoura mapy stolicy Polski: jedna z zaznaczonym gettem, a druga – z ogrodem zoologicznym (Rybak, 2019, s. 73). Uwagę zwraca labiryntowa struktura ukazanej przestrzeni (s. 74), sugerująca, że oto Warszawa staje się obszarem, gdzie trzeba się kryć – przed esesmanami, szmalcownikami, spojrzzeniami przechodniów (Wójcik-Dudek, 2016b). Książka Szczygielskiego, pośród wielu innych wydanych w XXI stuleciu publikacji dla najmłodszych, wprowadza Holocaust jako istotny temat tekstów kultury dziecięcej¹⁹. Mapy de Latoura zaś,

¹⁸ W drugim wydaniu powieści (Szczygielski, 2013/2015) pojawia się nieco inna mapa, ale celowo jej tu nie omawiam jako wersji mniej interesującej graficznie i treściowo (Rybak, 2019, s. 73).

¹⁹ Na temat polskich utworów dla dzieci i młodzieży dotyczących Zagłady Żydów powstało mnóstwo artykułów naukowych oraz rozdziałów w monografiach; zwracam uwagę na trzy książki: *Dzieciństwo w labiryncie getta. Recepcja mitu labiryntu w polskiej literaturze dziecięcej o Zagładzie* Krzysztofa Rybaka (2019), *W(y)czytać Zagładę. Praktyki postpamięci w polskiej literaturze XXI wieku dla dzieci i młodzieży* Małgorzaty Wójcik-Dudek (2016a) i *(Od)pamiętywanie – gry z przeszłością w literaturze dla dzieci i młodzieży* pod redakcją Bernadety Niesporek-Szamburskiej i Wójcik-Dudek (2018).

RYSUNEK 13. Marianna Oklejak, *Pracząsy, czyli bardzo dawno temu*
(*Jestem miasto. Warszawa*).

RYSUNEK 14. Marianna Oklejak, *Stan wojenny 1981-1983*
(*Jestem miasto. Warszawa*).

mimo grozotwórczych, nie do końca realistycznych sylwetek żołnierzy w rogach, uprawomocniają topograficznie Zagładę, wskazując, że to, o czym czytają u Szczygielskiego młodzi warszawscy (i nie tylko) odbiorcy oraz odbiorczynie, działo się w miejscach, które być może często odwiedzają (Rybak, 2019, s. 73).

Podsumowując powyższe rozważania, trzeba zauważyć, że zazwyczaj to fabuła bądź też tematyka danej książki decyduje o tym, które miejsca oraz przestrzenie są ukazywane na ilustracjach. Jednak im bliżej jesteśmy współczesności, tym bardziej – jak sędzę – obraz uniezależnia się od warstwy werbalnej dzieła; nie można więc mówić, że w każdym przypadku mamy do czynienia wyłącznie z ilustracją jako „przekładem intersemiotycznym”, w ramach którego „podstawowy okazuje się [...] prymat tekstu [...]” (Zarych, 2020, s. 55). Omówione przeze mnie prace, stanowiące tylko wycinek z ogromnej liczby przykładów, udowadniają też, że wraz ze zmianami Warszawy zmieniają się jej graficzne przedstawienia: ilustratorzy i ilustratorki reagowali na metamorfozy tkanki miejskiej; ukazywali nowo powstające elementy przestrzeni, które zyskiwały stopniowo status miejsc mocnych; stosowali coraz to nowsze techniki i formy przedstawień. Byli w stanie uchwycić metamorfozy w stołecznym pejzażu i zaprezentować miasto nie jako byt statyczny, lecz odwrotnie – jako tętniące życiem, podlegające machinie historii kłębowisko opowieści. To wszystko uzmysławia, że historia stolicy na ilustracjach towarzyszących utworom dla dzieci i młodzieży to jednocześnie historia i Warszawy, i polskiej ilustracji książkowej, a poszczególne prace składają się na specyficzne wizualne archiwum pamięci o przeszłości – tej realnej i tej niezwyklej, o legendarnym charakterze.

Bibliografia

- Bader, B. (1976). *American picturebooks from Noah's Arc to The Beast Within*. Macmillan.
- Bahdaj, A. (1974). *Stawiam na Tolka Banana*. Nasza Księgarnia.
- Beylin, K. (1973). *Warszawa znana i nieznana*. Nasza Księgarnia.
- Boglar, K. (1973). *Gdzie jest zegar mistrza Kukulki?*. Nasza Księgarnia.
- Boguszewska, A. (2013). *Ilustracje i ilustratorzy lektur dla uczniów w młodszym wieku szkolnym w Polsce w latach 1944–1989*. Wydawnictwo UMCS.
- Broda, T. (2020). Warszawa na sprzedaż. W: A. Wincenjusz-Patyna (red.), *Admirałowie wyobraźni. 100 lat polskiej ilustracji w książkach dla dzieci* (s. 416–419). Dwie Siostry.
- Bukowiecki, Ł. (2016). Legend warszawskich życie (nie)codzienne. W: A. M. Zdanowska (wyb.), J. Odnous (oprac. i red.), *Legendy warszawskie. Antologia* (s. 562–581). Muzeum Warszawy.

- Bukowiecki, Ł. (2021). Legendy warszawskie czytane na dystans. Mapowanie podań lokalnych w perspektywie geopoetyki i geografii literackiej. *Dzieciństwo. Literatura i Kultura*, 3(1), 11–25. <https://doi.org/10.32798/dlk.636>.
- Butenko, B. (1976). *Kwapiszon i tajemnicza szkatułka*. Nasza Księgarnia.
- Cackowska, M. (2017). Współczesna książka obrazkowa – pojęcie, typologia, badania, teorie, konteksty, dyskursy. W: M. Cackowska, H. Dymel-Trzebiatowska, J. Szyłak (red.), *Książka obrazkowa. Wprowadzenie* (s. 11–48). Instytut Kultury Popularnej.
- Cackowska, M., Wincencjusz-Patyna, A. (2017). *Polska Szkoła Książki Obrazkowej*. Nadbałtyckie Centrum Kultury.
- Chotomska, W. (1960). *Abecadło warszawskie*. Ruch.
- Chotomska, W. (1962). *Abecadło krakowskie*. Ruch.
- Chotomska, W. (1973). *Abecadło warszawskie*. Biuro Wydawniczo-Propagandowe RSW „Prasa-Książka-Ruch”.
- Chróścielewska, H., Chróścielewska, D. (1987). *Opowieść o Warszawie i Sawie*. Wydawnictwo Łódzkie.
- Coppola, F. F. (reż.). (1979). *Apocalypse now* [Czas apokalipsy] [film]. United Artists.
- Czachowski, H. (2007). „Miejsca mocne” w przestrzeni Torunia. Antropologia miasta z perspektywy antropologii wizualnej i socjologii podróży. W: H. Czachowski, O. Kwiatkowska, A. Miancki, A. Trapszyc (red.), *Z trzeciego brzegu Wisły. Szkice z antropologii Torunia* (s. 71–78). Polskie Towarzystwo Ludoznawcze.
- Czernow, A. M. (2009). Kraków fantastyczny. W: A. Baluch, M. Chrobak, M. Rogoż (red.), *Kraków mityczny. Motywy, wątki, obrazy w utworach dla dzieci i młodzieży* (s. 225–233). WN UP.
- Doughty, T., Thompson, D. (red.). (2011). *Knowing their place? Identity and space in children's literature*. Cambridge Scholars.
- Dunin-Wąsowicz, J. (2010). *Warszawa fantastyczna*. Raster.
- Goga, N., Kummerling-Meibauer, B. (red.). (2017). *Maps and mapping in children's literature: Landscapes, seascapes and cityscapes*. John Benjamins.
- Edytorstwo literatury dla dzieci i młodzieży. (2020). *Sztuka Edycji*, 18(2).
- Ekman, S. (2013). *Here be dragons: Exploring fantasy maps and settings*. Wesleyan University Press.
- Ekman, S. (2018). *Urban fantasy – lektura niewidocznego* (M. Wąsowicz, tłum.). *Creatio Fantastica*, 58(1), 7–27. <https://doi.org/10.5281/zenodo.1419517>. (wyd. oryg. 2016).
- Ekman, S., Taylor, A., Borowska-Szerszun, S., Maj, K. M., Szymczak-Maciejczyk, B. (2018). Literatura Niewidocznego – wizje i rewizje *urban fantasy*. *Creatio Fantastica*, 58(1), 177–189. <https://doi.org/10.5281/zenodo.1419556>.
- Friedrich, J. [(2016)]. *Legendy warszawskie. Antologia* [nota na temat książki]. IBBY – Polska Sekcja. Pobrane 20 grudnia 2020 z: http://www.ibby.pl/?page_id=3877.

- Gawryluk, B. (2019). *Ilustratorzy, ilustratorki. Motylki z okładki i smoki bez wąsów*. Marginesy.
- Głowacka, K. (2017). „Literatura dziecięca – tekst i ilustracje” – laudacja na cześć laureatów. *Kulturalna Warszawa*. Pobrane 20 grudnia 2020 z: <http://www.kulturalna.warszawa.pl/nagroda-literacka,6,9435.html>.
- Grésillon, L. (2010). *Sentir Paris : bien-être et matérialité des lieux*. Éditions Quæ, NSS-Dialogues.
- Hudson, A. (red.). (2019). *Children's literature and imaginative geography*. Wilfrid Laurier University Press.
- Iwanicka, K. (2002). Ilustracja w książkach dla dzieci. W: B. Tylicka, G. Leszczyński (red.), *Słownik literatury dziecięcej i młodzieżowej* (s. 157–160). Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Jałowiecki, B. (2011). Miejsce, przestrzeń, obszar. *Przegląd Socjologiczny*, 60(2–3), 9–28.
- Koczkodaj, I. (2011). *Kto to widział? Przewodnik dla dzieci po Łazienkach Królewskich – do uzupełniania, rysowania i kolorowania*. Dwie Siostry.
- Kopeć, J. (1958). *Dziecko dawnej Warszawy*. Nasza Księgarnia.
- Kostecka, W. (2016). (Po)nowoczesne przestrzenie popkultury. Studium przypadku: Omega Marcina Szczygielskiego. W: W. Kostecka, M. Skowera (red.), *Geografia krain zmyślonych. Wokół kategorii miejsca i przestrzeni w literaturze dziecięcej, młodzieżowej i fantastycznej* (s. 337–350). Wydawnictwo SBP.
- Kostecka, W., Skowera, M. (red.). (2016). *Geografia krain zmyślonych. Wokół kategorii miejsca i przestrzeni w literaturze dziecięcej, młodzieżowej i fantastycznej*. Wydawnictwo SBP.
- Kubiak, T. (1973). *List do Warszawy*. Nasza Księgarnia.
- Leszczyńska-Pieniak, E. (2019). *Czarodzieje wyobraźni. Portrety polskich ilustratorów*. Ośrodek „Brama Grodzka – Teatr NN”.
- Maj, K. M. (2015). *Allotopie. Topografia światów fikcjonalnych*. TAIWPN Universitas.
- Maj, K. M. (2019). *Światotwórczość w fantastyce. Od przedstawienia do zamieszkiwania*. TAIWPN Universitas.
- Mannolini-Winwood, S. (2018). Wokół definicji fantastyki miejskiej (K. M. Maj, tłum.). *Creatio Fantastica*, 58(1), 29–47. <https://doi.org/10.5281/zenodo.1419521>.
- McLennon, L. M. (2018). Definiując *urban fantasy* i romans paranormalny. Przekraczanie granic gatunków, mediów, a także siebie i innych w nowych nadprzyrodzonych światach (K. Olkusz, tłum.). *Creatio Fantastica*, 58(1), 65–95. <https://doi.org/10.5281/zenodo.1419525>. (wyd. oryg. 2014).
- Mendlesohn, F. (2008), *Rhetorics of fantasy*. Wesleyan University Press.
- Mianecki, A. (2016–2018). Bazyliżek. W: V. Wróblewska (red.), *Słownik polskiej bajki ludowej*. Pobrane 20 grudnia 2020 z: <https://bajka.umk.pl/slownik/lista-hasel/haslo/?id=30>.

- Michułka, D. (2016). Kategoria mimesis i poza nią. Góry fantastyczne i ich funkcja w „mapowaniu świata” we współczesnej literaturze dla młodego odbiorcy. *Wielogłos*, 27(1), 41–64. <https://doi.org/10.4467/2084395XWI.16.003.5357>.
- Miéville, C. (2009). *LonNiedyn* (G. Komerski, tłum.). Mag. (wyd. oryg. 2007).
- Międzyrzecki, A. (1965). *Na przykład Ogród Saski*. Ruch.
- Mik, A. (2016). Miasto prawdziwie, miasto zmyślone. Transformacje Londynu w fantastyce dziecięcej i młodzieżowej. W: W. Kostecka, M. Skowera (red.), *Geografia krain zmyślonych. Wokół kategorii miejsca i przestrzeni w literaturze dziecięcej, młodzieżowej i fantastycznej* (s. 99–121). Wydawnictwo SBP.
- Mizelińska, A., Mizeliński, D. (2012). *Mapy. Dwie Siostry*.
- Moers, W. (2008). *Rumo i skarby w ciemnościach* (K. Bena, tłum.). Wydawnictwo Dolnośląskie. (wyd. oryg. 2003).
- Mycielska, M., Odnous, J., Zdanowska, A. M. (koncepcja mapy), Pawliński, W. (oprac. graficzne). (2016). *Mapa legend warszawskich. Stare i Nowe Miasto*. Muzeum Warszawy.
- Niesporek-Szamburska, B., Wójcik-Dudek, M. (red.). (2018). *(Od)pamiętywanie – gry z przeszłością w literaturze dla dzieci i młodzieży*. Wydawnictwo UŚ.
- Niewiczerał, M. (2019). Stare i nowe miasto. Przyszłość bohaterów warszawskich legend. *Literatura Ludowa*, 63(1), 32–39. <https://doi.org/10.12775/LL.1.2019.003>.
- Niziurski, E. (1970). *Klub włóczykiów, czyli trzynaście przygód stryja Dionizego*. Śląsk.
- Niziurski, E. (1980). *Klub włóczykiów, czyli trzynaście przygód stryja Dionizego*. Śląsk. (wyd. oryg. 1970).
- Oklejak, M. (2012). *Jestem miasto. Warszawa. Czują Barbarzyńca*.
- Oppman, A. (Or-Ot). (1925). *Legendsy warszawskie*. Księgarnia św. Wojciecha.
- Oppman, A. (Or-Ot). (1945). *Legendsy warszawskie*. Wydawnictwo E. Kuthana. (wyd. oryg. 1925).
- Oppman, A. (Or-Ot). (1982). *Legendsy warszawskie*. Krajowa Agencja Wydawnicza RSW „Prasa-Książka-Ruch”. (wyd. oryg. 1925).
- Oppman, A. (Or-Ot). (1994). *Legendsy warszawskie*. Siedmioróg. (wyd. oryg. 1925).
- Oppman, A. (1994). *Legendsy warszawskie*. Kama. (wyd. oryg. 1925).
- Oppman, A. (2004). *Legendsy warszawskie*. Zielona Sowa. (wyd. oryg. 1925).
- Oppman, A. (2008). *Legendsy warszawskie*. Zielona Sowa. (wyd. oryg. 1925).
- Papuzińska, J. (1972). *A gdzie ja się, biedniuteńki, podzieję?*. Nasza Księgarnia.
- Papuzińska, J. (1984). *Rokiś i kraina dachów*. Nasza Księgarnia.
- Pessel, W. K. (2015). Syrenie grody. Pomniki syrenek w Warszawie i Kopenhadze. *Białostockie Studia Literaturoznawcze*, 7, 57–71. <https://doi.org/10.15290/bsl.2015.07.04>.
- Pullman, P. (2019). *Zorza polarna* (W. Szypuła, tłum.). Mag. (wyd. oryg. 1995).
- Rabska, Z. (1920). *Tajemnice Łazienek*. Księgarnia św. Wojciecha.

- Rybak, K. (2019). *Dzieciństwo w labiryncie getta. Recepcja mitu labiryntu w polskiej literaturze dziecięcej o Zagładzie*. Wydawnictwa UW.
- Sachiko Cecire, M., Field, H., Mudan Finn, K., Roy, M. (red.). (2015). *Space and place in children's literature, 1789 to the present*. Ashgate.
- Skowera, M. (2019). W krainie odpadów. Wszystkie śmieci *LonNiedynu* Chiny Miéville'a. W: A. Mik, M. Niewieczerzał, E. Rąbkowska, G. Leszczyński (red.), *O czym mówią rzeczy? Świat przedmiotów w literaturze dziecięcej i młodzieżowej* (s. 197–221). Wydawnictwo Naukowe i Edukacyjne SBP.
- Szczygielski, M. (2009). *Omega*. Latarnik.
- Szczygielski, M. (2013). *Arka czasu, czyli wielka ucieczka Rafała od kiedyś do wtedy przez teraz i wstecz*. Stentor.
- Szczygielski, M. (2015). *Arka czasu, czyli wielka ucieczka Rafała od kiedyś do wtedy przez teraz i wstecz*. Latarnik. (wyd. oryg. 2013).
- Szczygielski, M. (2016). *Kłątwa dziewiątych urodzin*. Bajka.
- Szelińska, D. (oprac.). (2014). *Krótką historia Polski*. Zuzu Toys.
- Terakowska, D. (1989). *Władca Lewawu*. Cracovia.
- Wabik, A., XULM [Surma, M.]. (2015). *Jestem miasto*. Kraków. Wilga.
- Wądołny-Tatar, K. (2009). Kraków i Wokark. Obecność koncepcji światów możliwych w strategii narracyjnej *Władcy Lewawu* Doroty Terakowskiej. W: A. Baluch, M. Chrobak, M. Rogoż (red.), *Kraków mityczny. Motywy, wątki, obrazy w utworach dla dzieci i młodzieży* (s. 214–224). WN UP.
- Wiercińska, J. (1986). *Sztuka i książka*. PWN.
- Wincencjusz-Patyna, A. (2008). *Stacja ilustracja. Polska ilustracja książkowa 1950–1980. Artystyczne kreacje i realizacje*. ASP im. Eugeniusza Gepperta, Instytut Historii Sztuki UWr.
- Wincencjusz-Patyna, A. (2013). Między słowem a obrazem – kiedy rysunek staje się ilustracją. *Dyskurs*, 16, 236–248.
- Wincencjusz-Patyna, A. (2016). Góry i doliny zmyślonej krainy – mapa, miejsce i przestrzeń w ilustracji książkowej. W: W. Kostecka, M. Skowera (red.), *Geografia krain zmyślonych. Wokół kategorii miejsca i przestrzeni w literaturze dziecięcej, młodzieżowej i fantastycznej* (s. 123–136). Wydawnictwo SBP.
- Wincencjusz-Patyna, A. (2019). *Odpowiedni dać rzeczy obraz. O genezie ilustracji książkowych*. ASP im. Eugeniusza Gepperta.
- Wincencjusz-Patyna (red.). (2020a). *Admirałowie wyobraźni. 100 lat polskiej ilustracji w książkach dla dzieci*. Dwie Siostry.
- Wincencjusz-Patyna, A. (2020b). *Mapy*. W: A. Wincencjusz-Patyna (red.), *Admirałowie wyobraźni. 100 lat polskiej ilustracji w książkach dla dzieci* (s. 246–249). Dwie Siostry.
- Wójcicka, M. (2016–2018). *Legenda*. W: V. Wróblewska (red.), *Słownik polskiej bajki ludowej*. Pobrane 20 grudnia 2020 z: <https://bajka.umk.pl/sloownik/lista-hasel/hasel/?id=237>.

- Wójcik-Dudek, M. (2016a). *W(y)czytać Zagładę. Praktyki postpamięci w polskiej literaturze XXI wieku dla dzieci i młodzieży*. Wydawnictwo UŚ.
- Wójcik-Dudek, M. (2016b). Zamieszkać w Zagładzie. Geografia Holocaustu w literaturze dla dzieci i młodzieży. W: W. Kostecka, M. Skowera (red.), *Geografia krain zmyślonych. Wokół kategorii miejsca i przestrzeni w literaturze dziecięcej, młodzieżowej i fantastycznej* (s. 43–56). Wydawnictwo SBP.
- Wróblewska, V. (2016). Od przestrzeni realnej do wymyślonej – Toruń w literaturze dla dzieci. W: W. Kostecka, M. Skowera (red.), *Geografia krain zmyślonych. Wokół kategorii miejsca i przestrzeni w literaturze dziecięcej, młodzieżowej i fantastycznej* (s. 79–98). Wydawnictwo SBP.
- Wróblewska, V. (2016–2018). Bajka ludowa na Mazowszu i Podlasiu. W: V. Wróblewska (red.), *Słownik polskiej bajki ludowej*. Pobrane 20 grudnia 2020 z: <https://bajka.umk.pl/slownik/lista-hasel/haslo/?id=271>.
- Zarych, E. (2020). Leśmianowski Orient w typografii i ilustracji *Ali Baby i czterdziestu zbójców*. *Sztuka Edycji*, 18(2), 53–74. <https://doi.org/10.12775/SE.2020.0005>.
- Zawadzki, W. (1866). *Grody polskie. Opis historyczny dla dorastającej młodzieży*. Karol Wild.
- Zdanowska, A. M. (2016). Wybór legend. W: A. M. Zdanowska (wyb.), J. Odnous (oprac. i red.). (2016). *Legends warszawskie. Antologia* (s. 14–15). Muzeum Warszawy.
- Zdanowska, A. M. (wyb.), Odnous, J. (oprac. i red.). (2016). *Legends warszawskie. Antologia*. Muzeum Warszawy.
- Zdzitowiecka, H. (1965). *Raz na sto lat*. Ruch.